

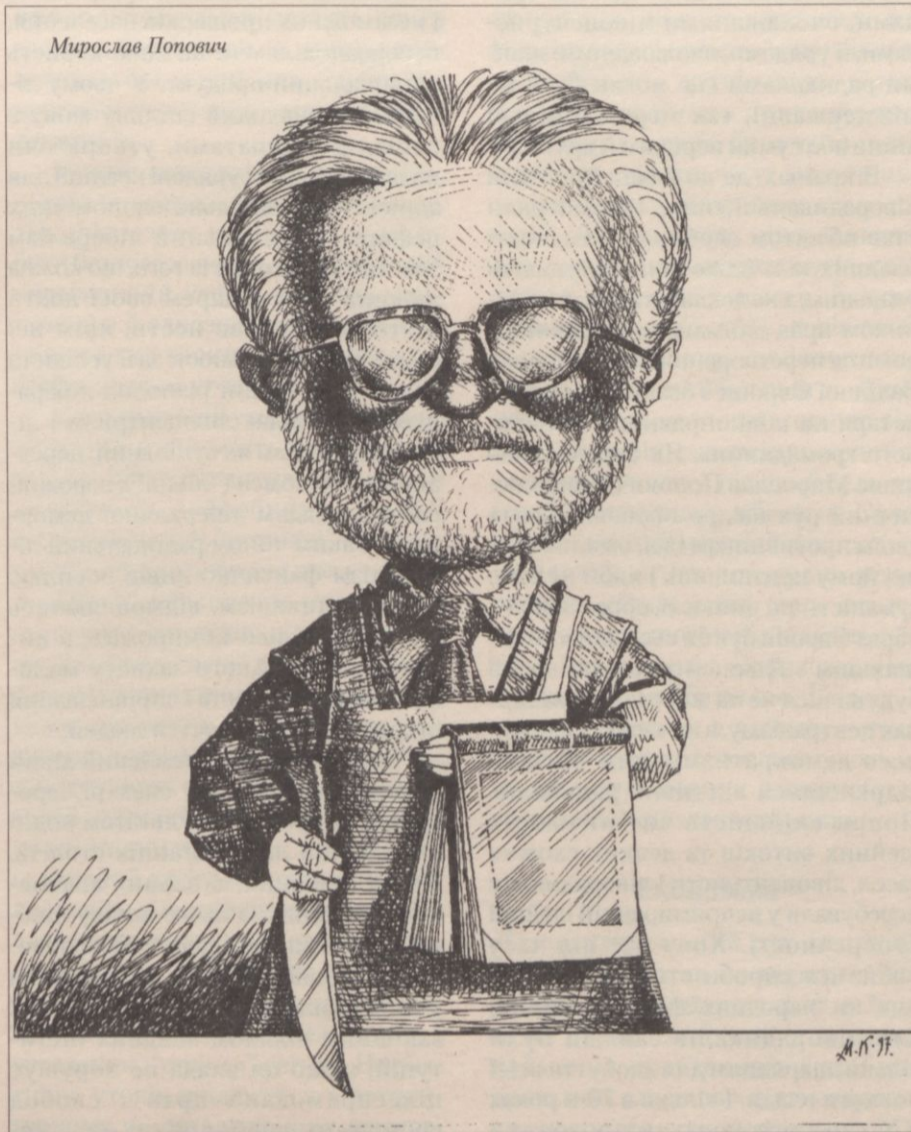
Лівий центр європейської політики: історичний досвід та набуті табу

Сергій Грабовський

Попович М.В. Європа – Україна: праві і ліві. К.: Центр громадянської просвіти “Київське братство”, 1997. 108 с.

Член-кореспондент НАН України Мирослав Попович — людина, добре знана в інтелектуальних колах. Його наукові та науково-публіцистичні розвідки присвячені різним проблемам, зокрема й політичним. Однією з останніх за часом книжок Мирослава Поповича є книжка, присвячена оцінці сучасної геополітичної ситуації з соціал-демократичних, як зазначає сам автор, позицій та аналізу співвідношення лівих і правих ідеологій в українському та загальноєвропейському контексті під назвою “Європа – Україна: праві і ліві”. Коло проблем, яких торкається автор, незвичайно велике — від окреслення Європи як певного типу цивілізації та суперечностей між Європою й світом ісламу до розуміння сучасного соціалізму й візії України в соціал-демократичній перспективі.

Про назви, і не тільки про них. Одряду по своїй з’яві книжка викликала вельми неоднозначні відгуки — навіть у соціал-демократичному середовищі. Прибічники ж правих ідеологій прямо зауважували Мирославу Поповичу, що “він бачить світ лише одним оком, наче якийсь циклоп”. Прикметно, що навіть у такій оцінці міститься визнання вагомості праці вченого (адже циклоп — не остання за могутністю істота в давньогрецькій міфології). Так чи інакше, книжка “Європа – Україна: праві і ліві” спонукає до роздумів, до онаочнення власної позиції читача з приводу тієї чи іншої проблеми, зачепленої автором. Оскільки ж цих проблем дуже багато, то у цій статті увага буде зосереджена на одній із них. Простежуючи основні віхи розвитку соціалізму і лівих політичних сил Європи у XIX–XX століттях, Мирослав Попович наголошує на внутрішньому розмежуванні у самому лівому таборі, на появі там принципово різних ідеологічних течій, що користувалися деякими спільними гаслами і мали спільну генезу. “В певному розумінні, — пише він, — все XX століття пройшло під знаком набирання сил, торжества, виродження, розкладу і розвалу соціалістичної тоталітарної системи передусім на просторі Російської імперії. Але для Європи новий етап розвитку соціалістичної ідеології і практики був пов’язаний уже з іншими горизонтами”. Саме підстави цих “інших горизонтів”, які окреслилися внаслідок того, що європейський соціалістичний рух здобув певний досвід і добре навчився, чого не треба робити в жодному випадку, і є предметом даної статті. Проте з урахуванням однієї, вельми серйоз-

ної, теоретичної розбіжності з Мирославом Поповичем: останній постійно веде мову про “європейську ліву”, маючи на увазі соціал-демократію. Видається, що така термінологія (наявна, до речі, досить широко на Заході) є даниною інерції мислення, некритичності теоретичної думки. Адже в такому випадку, попри всі уточнення, до однієї політико-ідеологічної течії за традицією потрапляють гамузом, скажімо, і соціалісти, і комуністи Франції чи — інший приклад — неокомуністичні “соціалісти” та некомуністичні соціал-демократи Болгарії та Албанії. Адже всі вони “ліві”. Навіть у західному світі ще, очевидно, тривалий час існуватимуть поруч лівоцентристи та ліворадикали і, попри значно теоретичного і практичного сенсу об’єднувати ці дві ідеологічні течії під одним поняттям. Надто велика відмінність між ними викристалізувалася протягом XX століття. Тим більше, коли йдеться про постсоветські обшири. Тут, хочеться цього когось чи ні, “лівими” називають себе лєнінці-сталінці, котрі насправді є “ліворадикалами”. Отже, щоб відмежуватися від традиційно аморфного поняття “лівих”, соціал-демократичні сили на цих теренах цілком умотивовано називають себе “лівоцентристами”. Ба більше: видається, що подібне розмежування всередині

лівих сил якраз і є наслідком їхньої еволюції на європейських обширах. Тому в цій статті, усупереч думці Мирослава Поповича, сучасний соціал-демократичний і соціалістичний рух зватиметься не лівим, а лівоцентристським.

Ще одна припочаткова заувага. Цінність книжки “Європа – Україна: праві і ліві”, крім усього іншого, полягає в тому, що вона веде мову про Європу, європейських лівих (лівоцентристів) тощо. Нині здійснюються потужні спроби зорієнтувати Україну на прищеплення північно-американських політичних моделей до українських реалій. У північно-американському вимірі розмова про лівих і лівий центр узагалі не має жодного сенсу. Тим часом на європейських теренах, зокрема в Україні, постановня лівоцентристських політичних сил було процесом органічним. Традиції й досвід цього становлення є надзвичайно повчальними для нинішньої України, де органічність розвитку лівоцентристських політичних сил неодноразово штучно переривалася внаслідок історичних трагедій XX століття. Тому тим політикам, котрі претендують на звання українських лівоцентристів, вельми корисно звернутися до історичного досвіду європейського лівоцентристського руху, до його злетів і помилок, зрештою — до вироблених цим рухом політичних і

моральних табу, тобто до безумовних добровільних заборон на ті типи ідеологічної, політичної, організаційної та іншої діяльності, які ведуть до переродження чи до швидкого розпаду, відтак до катастрофи лівоцентризму. А таке було в історії європейської соціал-демократії неодноразово.

З історії

Повернемося до того, про що вже йшлося, а саме — до поступового розмежування всередині лівих політичних сил Європи. Лівий центр історично складався на основі соціал-демократичних, соціалістичних та селянсько-трудова політичних організацій. Своєю чергою, ці організації оформилися як самостійні під час другого етапу доби так званих буржуазно-демократичних (антифеодальних, антиабсолютистських) революцій, розпочатою взяттям Бастилії 1789 року. Процес пошуку власної ідентичності цих організацій був доволі тривалим. Спочатку вони висували вимоги загальнодемократичного і національно-визвольного (там, де ці питання були актуальними) характеру, підпорядковуючи свої дії ліберально-демократичним завданням. Потім їхні інтереси зосередилися на захисті прав найманого працівника і дрібного власника, котрий одночасно виступав як трудівник, гноблений великим капіталом.

Конституювання власне лівого центру намітилось у другій половині XIX століття, коли почалося розмежування, з одного боку, радикальних організацій, налаштованих виключно на силове, збройне розв’язання соціальних проблем, та організацій неекстремістських, метою яких було завоювання влади трудовими класами по змозі парламентським шляхом (не виключаючи, втім, і збройного опору беззаконню з боку влади та тиску на владу й великий капітал за допомогою масового страйкового руху). Ліворадикальні організації, серед яких частина вважала себе марксистами, частина — анархістами, частина — націоналістами-революціонерами (у тих країнах, які перебували під контролем інших держав) створювали централізовані партії з жорсткою дисципліною — не лише виконавчою, а й ідеологічною. Ці партії планувалися й організовувалися як своєрідні бойові машини для здобуття монопольної влади й “ощасливлення” трудящих на основі реалізації утопії тотальної соціальної справедливості. До Першої світової війни ліворадикали й лівоцентристи соціал-демократичного гатунку нерідко співпрацювали в межах формально єдиних структур, зокрема міжнародних (Другий Інтернаціонал). Під час війни й після

Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії опублікував матеріали перших чотирьох "Берестейських читань", проведених у 1994-1995 роках до 400-ліття Берестейської унії у Львові, Києві, Івано-Франківську, Дніпропетровську, Харкові та Луцьку.

Перший том матеріалів під назвою "Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше повстання" містить ґрунтовні доповіді Вікторіо Пері "Берестейська унія у римському баченні", Михайла Дмитрієва "Концепції унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст.", Бориса Гудзяка "Київська ієрархія, Берестейські собори й укладення унії" та Софії Сенік "Два митрополити — Потій і Рутський".

Другий том — "Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті" — складається з доповідей Сергія Плохія "Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимація Хмельниччини", Гергарда Подскальського "Берестейська унія з перспективи Вселенського (Царгородського) патріархату в XVII ст.", Терези Хинчевської-Геннелі "Берестейська унія в XVII ст. польської точки зору" та Тетяни Опаріної "Сприйняття унії в Росії XVII ст."

Третій том "Берестейських читань" — "Берестейська унія й українська культура XVII століття" — включає доповіді Василя Німчука "Конфесійне питання й українська мова кінця XVI — початку XVII ст.", Ігоря Ісіченка "Берестейська унія й українська література XVII ст.", Олександри Цалай-Якименко "Взаємодія "Схід — Захід" і

неї почалося фундаментальне розходження між цими напрямками, в ході якого лівоцентристи зберегли ім'я соціал-демократії, радикали прибрали ймення комуністів. До комуністів перейшла й частина анархістів та націоналістів-революціонерів. Від того часу звичайним явищем стали воєнні дії між урядами, очолюваними лівоцентристами, й урядами, очолюваними лівими радикалами (це могли бути як міждержавні, так і громадянські війни або суміш першого й другого).

В країнах, де до влади прийшли ліворадикальні сили, лівоцентризм став об'єктом особливої ненависті владних кіл. Адже він, виступаючи реальним, а не декларативним захисником прав найманого трудівника, домігся перетворення його в країнах Західної Європи з безправного пролетаря на повноправного і заможного громадянина. Як справедливо пише Мирослав Попович, "соціалістичний рух щедро віддавав навіть своїм противникам ідеї, ідеали і цілі, які йому притаманні, і якби не його гуманістичні цінності, образ Заходу, образ Європи був би сьогодні істотно інакшим". Лівоцентристські партії будувалися не на жорстких принципах централізму, а на засадах партійного демократизму, чим вигідно відрізнялися від лівих радикалів. Попри спільність чи близькість ідейних витоків та деяких схожих гасел, лівоцентристи і ліворадикали перебували у непримиренній ідейній суперечності. Хоча час від часу робилися спроби створення "єдиних" чи "народних" фронтів, останні для ліворадикалів завжди були тільки знаряддям для здобуття всієї повноти влади. І тільки в 70-х роках XX століття політика розрядки позірно трохи зменшила шал публічної ненависті з боку комуністичних режимів до лівоцентристських сил. Слід зауважити, що для нинішніх комуністів на пострадянському просторі "соціал-демократ", "лівоцентрист" звучить як лайка; якщо ж дехто з числа лідерів пострадянського комуністичного руху (скажімо, Геннадій Зюганов) заявляє про свій "соціал-демократизм", то при ближчому розгляді його ідеологія виявляється дуже подібною до шовіністичного націонал-соціалізму.

З іншого боку, протягом XIX і початку XX століть розмежування тривало і між лівоцентристами та лібералами. Загальна турбота лібералів про економічні права і свободи на практиці нерідко перетворювалася на закріплення кричущої суспільної нерівності (передусім тому, що люди в структурованому суспільстві мали відчутно різні "стартові умови"). Громадянські права у відриві від соціальних прав перетворювалися на порожню абстракцію, оскільки, наприклад, 11-12-годинний робочий день не давав жодної можливості для політичної активності. Ліберали, виступаючи в інтересах мобільного, модерного середнього і великого капіталу, використовували ліві сили лише як допоміжну потугу у боротьбі проти консервативних сил, проти чиновницько-військової касті і великих землевласників. Тому логічним

стало відокремлення соціалістичних, соціал-демократичних, трудових партій від ліберально-демократичних організацій.

Водночас відбулося розмежування в самому лібералізмі на прагматичний і радикальний. Прагматичний виходив із того, що слід опікуватися долею найманих працівників і незаможних прошарків населення, перерозподіляючи на їхню користь національний продукт. У цьому лібералізм знаходив спільну мову з соціал-демократами, утворюючи подекуди з ними урядові коаліції для здійснення соціально-економічних реформ. Радикальний лібералізм тим часом виходив із того, що кожна людина є господарем своєї долі і ніхто не повинен нести, крім неї самої, відповідальності за її успіхи та невдачі. Останній різновид лібералізму розглядає лівоцентризм і лівий радикалізм як суцільний, нероздільний феномен ("лівих"), ворожий самим засадам ліберальної демократії. Таким чином радикальний лібералізм фактично лише посилює лівий радикалізм, відмовляючись іти на суспільні компроміси в питаннях соціального захисту мало-забезпечених верств і вирівнювання стартових можливостей людей.

Отже, чітко виокремлений лівий центр у політичному спектрі європейських країн є результатом подій і тенденцій двох останніх століть. Серед головних загальних висновків, винесених із цього шляху лівоцентристськими соціал-демократичними організаціями, — заборона на участь у силовому скиненні обраних законним шляхом владних інституцій, якщо ця влада не порушує цілеспрямовано прав і свобод громадян; заборона на несаможиттєвість політичної позиції, на підпорядкування чи то ліворадикальним, чи то ліберально-радикальним силам; заборона на дії в союзі з мілітаристсько-шовіністичними силами; заборона на недемократичний характер побудови самих лівоцентристських організацій.

Відтак доцільно перейти до детальнішого розгляду досвіду лівоцентризму в окремих галузях, щоб рельєфніше окреслити набутки цього досвіду.

Теорія

Панівною ідеологією робітничого руху і його союзників наприкінці XIX століття став марксизм. Як пише Мирослав Попович, "Маркс довів до логічного кінця ті ідейні концепції, на яких засновувалися найбільш впливові у XIX ст. англійські економічні теорії — теорії Сміта, Рікардо, Мілля. Теорії, які виходили з того, що вартість товару створюється працею і вимірюється кількістю затраченої на виробництво товару енергії чи зусиль, були Марксом послідовно поширені і на вартість робочої сили — це, власне, головне в його економічній концепції. При цьому, правда, Маркс відверто зводив розумову працю (а разом з тим і організаторську працю капіталіста чи фінансиста) до праці фізичної, вимірюючи її теж затраченими фізичними зусиллями

(він говорив навіть про "піт мозку"). Виходило, що хто не працює фізично, той не працює взагалі. Така концепція надзвичайно втішна для людей фізичної праці, що займають, як правило, найнижчі щаблі в соціальній ієрархії, і може стати основою для розгнущеної соціальної демагогії. Але в науці подібні спрощення припустимі, більше того — без них не обходиться жодна абстрактна теорія. Та в науці грубість вихідних абстракцій обов'язково позначиться на можливостях відповідних теорій — припущення виявляються надто спрощеними, і теоретичні розрахунки будуть придатними тільки для найпримітивніших випадків". Поки у XIX столітті фізична праця була працею більш як 90% населення розвинених країн (навіть підприємці пишалися тим, що починали з важкої фізичної праці і досі вмюють щось робити руками), то ці вади марксизму не були настільки помітними. На додачу до цього марксизм набув у більшості теоретиків Другого Інтернаціоналу спрощеного, порівняно з оригіналом, вигляду "економічного матеріалізму", який намагався пояснити всі соціальні процеси на основі виключно економічних чинників. Проте суспільне життя ускладнюється; невдовзі з'являються мислителі (серед них Едуард Бернштейн), які прагнуть до перегляду певних наріжних ідей марксизму і серед них — примату економічного чинника. Набуває популярності погляд на марксизм як учення про суму факторів, що визначають суспільне життя. Перед Першою світовою війною цей погляд оформлюється в так званому "австромарксизмі" у "концепцію чинників": суспільний розвиток уже не розглядається як похідна від економіки, навпаки — політика, наука, релігія аналізуються як самостійні чинники соціального прогресу. Звідси, зрозуміло, й інший погляд на співвідношення фізичної й інтелектуальної праці, на роль інтелектуалів у суспільному поступі й соціалістичному русі. Натомість ліворадикальний рух (більшовики і їхні союзники в міжнародному робітничому русі — з одного боку, та радикальні течії в лібералізмі, непримиренні опоненти марксизму, — з іншого) продовжували наполягати на визначальності економічного чинника в житті суспільства, при цьому роблячи діаметрально протилежні практичні висновки.

Більшовики й політичні партії, об'єднані з 1919 року в Третьюму Інтернаціоналі (Комінтерні) розгорнули справжню ідеологічну війну проти тих, хто прагнув виходити з комплексу чинників при розгляді суспільства і намагався переглядати ("ревізувати") постулати Маркса відповідно до реалій сьогодення. Реально для комуністів марксизм перетворився на збірку цитат для обґрунтування будь-якої дії власних партій; тим часом як для лівоцентристів Маркс став лише одним із ідейних натхненників та теоретиків справедливого суспільного устрою. При цьому у теоретиків лівого центру в XX столітті стає фак-

том принципова відмова розглядати соціальну дійсність як наслідок дії одного, провідного чинника.

Небезпека теоретичного бачення соціального світу через призму одного, провідного, визначального чинника полягає не тільки у викривленні цього світу в уяві теоретика. Значно вагомішою небезпекою є методологія пізнання і практичної дії, що ґрунтується на послідовно моністичній, ба більше — моністично-логіцистичній філософській позиції. У такому випадку все живе життя підпорядковується догматично-доктринальному баченню світу, логіка мислення і діяльності стає моно-логікою, в якій істина визнається тільки за одним філософським напрямом, одним соціальним класом, однією політичною партією, одним її лідером. Класичний вислід такої методології бачимо в практиці російського більшовизму, китайського маоїзму, корейського чучхе тощо. При цьому ідеологія перетворюється на соціальну міфологію, на тотальний соціальний міф, у полоні якого перебувають не тільки його творці, а й суспільство, що приймає (добровільно чи примусово) зазначену ідеологію як напрямку свого існування. Водночас лівоцентризм дотримується методологічних засад критичного раціоналізму, які не дають ідеології перетворитися на міф, а якомусь науковому авторитетові виступити в ролі пророка “світлого майбутнього”.

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що опонент марксизму — лібералізм (у радикальній своїй іпостасі) фактично стоїть на тих самих методологічних засадах. Останній, щоправда, не так відверто декларує свою моно-методологічність, проте з не меншою наполегливістю, ніж більшовизм, прагне досягти “ощасливлення” світу за допомогою заздалегідь розроблених рецептів. При цьому різні за своїми соціокультурними традиціями й економіко-географічними показниками країни, різні соціальні групи, різні психофізіологічні типи людей наполегливо зводяться до спільного знаменника. Якщо казати про початок століття, то таким чинником був принцип “вільної торгівлі”, нині — “фінансової стабілізації”. (Принагідно: соціальна репресивність, аж до репресивної психіатрії щодо тих, хто “не вписується” у радикально-ліберальну картину світу, на Заході є доконаним фактом, особливо у Сполучених Штатах Америки).

Європейський лівоцентризм у своїх теоретичних побудовах нині враховує те, що люди й країни є різними, і ця різність має право на існування, ба більше — вона є основою поступу нинішнього економічно єдиного, але соціокультурно і психофізіологічно різноманітного світу. Відмова від “викутої з одного шматка криці” теорії, критична раціоналістичність у погляді на соціальний світ — це ще один підсумок і урок розвитку соціал-демократичного лівоцентризму.

Ідеологія й утопія

В ідеології лівоцентризму, як і в

будь-якій цілісній ідеології, присутня програма соціальних перетворень та образ досконалого соціального устрою. Такий образ звичайно називається соціальною утопією. Те, чого прагне людина, широко розкривається і стає наочним в утопічних побудовах. При цьому не лише суспільствознавство та мистецтво, а й природничі науки можуть стати засобами побудови та виразу концептуальної утопії, яка відображає настрої масової свідомості і водночас формує їх.

Утопія створюється як модель, що підлягає практичному втіленню. Ця орієнтація на практику може бути безпосередньою, як у класичній нормативній утопії, чи менш визначеною й неоднозначною, як це притаманно сучасним неklasичним регулятивним утопіям.

У нормативній утопії йдеться про втілення в дійсність розгорнутої моделі життєвлаштування у всій повноті та подробицях. До ХХ століття існують “острівці” втілених утопічних проєктів, які можуть бути полишені учасником утопічного експерименту досить вільно, і таким же вільним є “вхід” на ці “острівці”. Ситуація кардинально змінюється, коли прагнення перетворити світ згідно з нормами утопії поєднується з могутністю сучасної держави. В такій ситуації вихід зі сфери дії утопічного проєкту може бути покараний як зрада; протест подумки, навіть простий сумнів у правоті утопічних установок, зазнає переслідування. На перший план виступають претензії утопії на всезагальність, принциповий розрив з усталеним, “старим” світом. Нормативна утопія втілюється в авторитарному чи тоталітарному державному устрої і перетворюється з тим на соціальний міф.

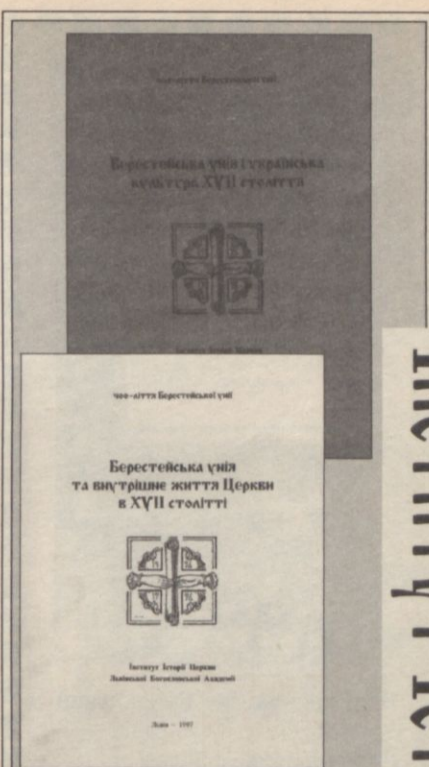
Серед нормативних утопій можна виділити й ті, що зорієнтовані на неприхований тоталітаризм, і ті, які відбивають прагнення до розкриття можливостей самореалізації людини, здійснення стрибка до “царства свободи”. Однак у випадку одержавлення нормативної утопії будь-який гуманістичний аспект неминуче приходить у суперечність із формою його реалізації й вироджується в елемент соціальної міфології.

Робітничий і соціал-демократичний рух у ХІХ — на початку ХХ століття віддавав перевагу нормативним соціальним утопіям, вважаючи за необхідне підпорядкувати дійсність ідеологічним побудовам. “Марксова політико-економічна утопія розв’язання всіх соціальних проблем шляхом ліквідації приватної власності є прикладом саме такої утопії, що здійснюється досить просто, шляхом насильства, — пише з цього приводу Мирослав Попович. — Соціальні системи дуже складні, в них діють надзвичайно тонкі економічні, політичні, правові, психологічні, культурні механізми, які забезпечують стабільність і життєспроможність суспільства. Коли з тих чи інших причин суспільство виявляється в критичному стані, завжди діють сили, які спрямовані на спрощення механізму системи. Не випадково в час війни

використовуються такі спрощені механізми, як карткова система розподілу, планові завдання, навіть націоналізація окремих галузей. Насильство — а Марксова утопія була реалізована завдяки грубому і кривавому насильству — слугує спрощенню, примітивізації суспільних механізмів і легко проходить в історії там, де воно продовжує нагромаджену ненависть, прагнення до руйнування, деструкцію. Сліпа класова ненависть пригноблених соціальних верств була тією основою, яка забезпечила на перших порах масову підтримку комунізму”. Відтак досвід ліворадикальних соціальних експериментів, коли утопія “загального щастя” будувалася на основі ГУЛАГу, довів необхідність зміни типу утопічного конструювання майбутнього. Лівоцентристські сили принципово відмовилися від створення моделей досконалого світу, під який будь-що має бути підігнана дійсність. Складовою ідеології європейського лівого центру стала так звана регулятивна утопія, тобто така, яка накреслює стратегічні соціальні орієнтири і не створює ніяких рецептів доконаного майбутнього. Її місія — сприяти індивіду в суспільно-політичному та ціннісному пошукові, не приписуючи повних й остаточних принципів життєвлаштування.

Економіка

Лівоцентристський рух як такий, власне, й постав на перетині боротьби за громадянські та економічні права. Відбиваючи інтереси найманих працівників і дрібних приватних власників, лівоцентристи спочатку вбачали суспільне зло в самому факті існування великого капіталу, який пропонувалося знищити, частково передавши його державі, частково — асоціаціям трудівників, частково — дрібним власникам. Спроби ліворадикалів тотально націоналізувати економіку засуджувалися лівоцентристами, але саме через їхню тотальність. Націоналізація ключових галузей економіки розглядалася як основа побудови справедливого соціально-економічного устрою. Проте, коли після приходу до влади шляхом загальних виборів у низці європейських країн лівоцентристи спробували було провести в життя принципи націоналізації заради націоналізації, тобто заради торжества певної ідеї, невдовзі виявилася недостатня економічна ефективність багатьох націоналізованих галузей (хоча в певних випадках націоналізація спрацювала, особливо тоді, коли йшлося про розвиток й утримання інфраструктури). Іншим засобом обмеження апетитів великого капіталу вважалися прогресивні податки на прибуток. Та з’ясувалося, що це спричиняє значний спад ділової активності і відтік капіталу за кордон, “тінізацію” економіки. Значно ефективнішими виявилися заходи непрямого стимулювання власників вкладати прибутки у соціально значущі сфери за власним вибором, аніж просте вилучення і перерозподіл цих прибутків за допомо-

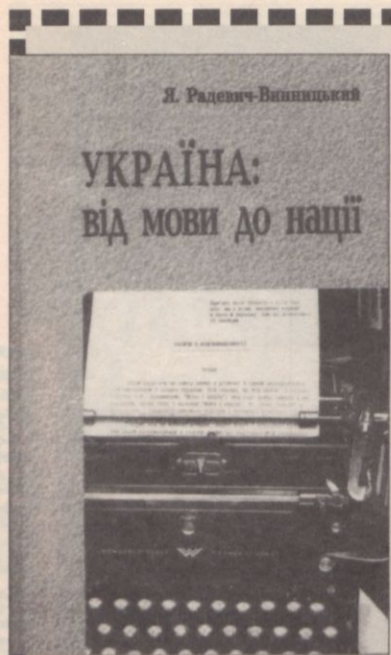
Берестейська унія в становленні музичного бароко в Україні” та Володимира Александровича “Релігійна мистецька культура України ХVІІ ст.: нова релігійна ситуація, нове мистецтво”.

У четвертому томі, що має назву “Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в ХVІІ столітті”, читач знайде праці Петра Галадзи “Літургічне питання і розвиток богослужень напередодні Берестейської унії аж до кінця ХVІІ ст.”, Софії Сенік “Берестейська унія і єврейське духовенство: наслідки унії у перших десятиліттях”, Порфирія Підручного “Початки Василіанського чину і Берестейська унія” та Бориса Флорі “Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині ХVІІ ст.”.

У збірниках уміщено також стенограми дискусій за участю Наталі Яковенко, Василя Ульяновського, Наталі Кочан, Омеляна Прицака, Ендрю Квінлана, Роберта Тафта, Юрія Мицика, Леоніда Ушкалова, Ніни Герасимової-Персидської, Юрія Пелишенка, Олексі Мишанича та ряду інших українських і зарубіжних учених.

Кожен том відкривається короткою передмовою наукового редактора “Читань”, директора інституту історії Церкви Бориса Гудзяка, завершується — ретельним іменним покажчиком.

Докладнішу інформацію про видання можна отримати в Інституті Історії Церкви Львівської Богословської Академії за адресою: 290011 Львів, вул. Свенціцького, 17 e-mail: gudziak@lta.link.lviv.ua

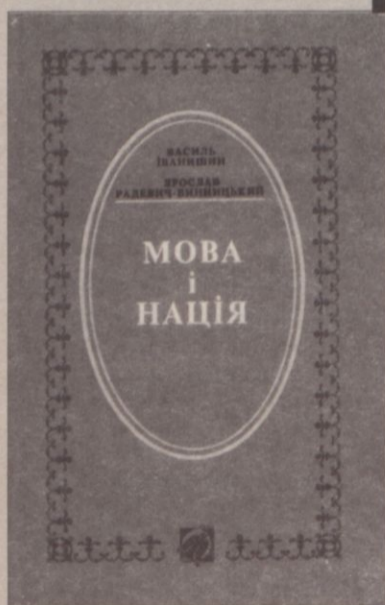

Ярослав Радевич-Винницький
Україна: від мови до нації. –
Дрогобич: Вид. фірма
"Відродження", 1997. – 360 с.

У книзі розглядаються історіософські, соціально-політичні, культурологічні, етнопсихологічні та ін. проблеми буття нації крізь призму мови як домінуючої ознаки етнічних і етно-політичних спільнот. У широкому контексті екзистенції цих спільнот висвітлюється центральне питання книги: "Який сенс має існування українців як нації у світі?"

Василь Іванишин, Ярослав
Радевич-Винницький
Мова і нація. – Дрогобич: Вид.
фірма "Відродження", 1994. –
218 с.

Пропонована праця в лаконічній формі тез широко висвітлює мовознавчу проблематику, пов'язану із суттю, роллю та функціонуванням мови в суспільстві, розкриває механізм денационалізації народу на мовному ґрунті, подає науковий матеріал, необхідний кожному громадянину для вироблення мовознавчого світогляду, незалежного ставлення до рідної та інших мов

Видавнича фірма "Відродження"
293720, Дрогобич, Львівської
області, вул. Т. Шевченка, 2
Тел.: (03244) 2-17-94, 3-73-59

гою державного механізму. "Навряд чи можна сказати, що для Заходу проблема бідності вже вчорашній день, — пише Мирослав Попович. — Однак механізми її розв'язання більш-менш визначились, і для цього непотрібно буде ані націоналізацій, ані вселення бідноти в квартири заможних, ані інших соціальних безумств". Отож у галузі економіки лівоцентристські сили досягли розуміння необхідності поєднати державну, муніципальну й приватну власності (при цьому важливе значення, на відміну від ліберальних теорій, має саме муніципальна власність, яка не зводиться ні до державної, ні до приватної) задля забезпечення ефективного функціонування економіки, поєднаного реалізацією соціальних прав людей. "Друга половина ХХ століття, — як відзначає далі Мирослав Попович, — переконливо показала, що економічний прогрес — а разом з ним і зростання добробуту найбільш вразливих верств — однозначно пов'язаний з приватною ініціативою, ринковими механізмами і принципами економічної свободи". Наслідком уроків історії для соціал-демократів стала відмова від тотальної націоналізації (одержавлення) як засобу досягнення соціальної справедливості і від прагнення надати одній формі власності безумовного домінування в економічній сфері.

Політика

Власне, про чільні політичні висновки вже йшлося. Тут хотілося б звернути увагу ще на деякі аспекти політичного досвіду лівоцентристів — як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. За всіх розбіжностей лівоцентризму з радикальним лібералізмом, обидва феномени здатні мирно співіснувати в демократичному суспільстві. І в разі приходу одного з цих політичних напрямів до влади інший не буде знищуватися за допомогою силових засобів. Тим часом як лівий радикалізм і його своєрідний "ліво-правий" близнюк — націонал-соціалізм — прагнуть до тотальної влади, до ствердження тоталітарного суспільства. (Мирослав Попович у книжці, щоправда, відносить, за старою традицією, нацистів і фашистів до "нереспектабельних правих", але ж які "чисті праві" там, де йдеться про соціалізм? Утім, детальний розгляд феномену "ліво-правого" радикального націонал-соціалізму потребував би окремого аналізу). Відтак, неможливий за умов нормального розвитку союз лівоцентристів із радикальними лібералами (та, додам, традиціоналістами-фундаменталістами) виглядає цілком можливим за умов загрози підвалинам демократії з боку ліворадикального чи "ліво-правого" тоталітаризму — загрози внутрішній чи зовнішній. Такі союзи довели свою ефективність за екстремальних умов і повну неефективність за умов нормального розвитку. Що ж стосується союзів із ліворадикалами проти націонал-соціалізму, які видавалися природними в силу певних спільних ідейних витоків лівоцентризму і ліво-

радикалізму, то вони не були і не могли стати ефективними, оскільки (як відомо тепер із документів Комінтерну, Комінформу та інших джерел) ліворадикали прагнули тільки ствердити своє домінування в робітничому русі, готові у будь-який вирішальний момент зрадити своїх партнерів — звичайно, за вказівкою з "центру", хоч би де він був на ту хвилину — у Москві, Пекіні чи Гавані. Ліворадикали спрямовували силу альянсу не стільки проти націонал-соціалізму, скільки проти ліберальної демократії, штовхаючи ліберальні й консервативно-традиціоналістські сили на пошук компромісів із націонал-соціалізмом. Тому союз лівоцентристів із партіями й рухами, які дотримуються загальних принципів демократії, проти небезпеки радикалізму можливий; союз із тими чи тими радикалами проти інших — украй небезпечний. Як цілком справедливо підкреслює М. Попович, такі союзи "призводили до трагічних компромісів соціалістичних політиків або з правими, або з ліво-радикальними силами і до втрати власного обличчя".

Що стосується зовнішньої політики, зокрема політики міжнародного робітничого й соціал-демократичного руху (усобленням якого є нині Соціалістичний Інтернаціонал), то слід, серед іншого, відзначити один важливий момент. У 70-х роках, у рамках політики розрядки, Соцінтерн зробив принципові поступки комуністичним режімам, скасувавши членство в Інтернаціоналі емігрантських соціал-демократичних і соціалістичних організацій країн, у яких утвердився тоталітаризм. Така поступка тодішнім кремлівським можновладцям і їхнім східноєвропейським сателітам мала далекосяжні наслідки. Коли під час перестройки почали відновлюватися демократичні політичні організації у Східній Європі й на території Радянського Союзу, лівоцентристські сили опинилися в дуже складному становищі. Адже права опозиція мала закордонні організації, кошти, видання, зв'язки з відповідними західними структурами, тоді як лівоцентристам довелося практично повсюдно починати з нуля. Це призвело, зокрема, до організаційної розпорошеності лівоцентристського руху, його клубного характеру, відриву від вітчизняних традицій, непропорційно великої ваги екс-комуністів у лівоцентристських партіях, нарешті, до дуже повільного налагоджування зв'язків із лівоцентристами Західної Європи. Як наслідок, сильний лівий центр у більшості посткомуністичних країн так і не склався (ті партії, що називають себе лівоцентристськими, нерідко є клановими організаціями колишньої номенклатури). Отож європейський лівий центр мусить дати собі звіт — не можна за рахунок споріднених партій іти на поступки впливовим недемократичним силам, які контролюють ту чи ту країну тривалий час.

Свобода совісті

Соціалістичний рух ХІХ століття

починав із того, що заперечував християнство і, взагалі, будь-яку релігію. Більше того, цей рух акумулював у собі потужний атеїстичний потенціал. Ідеологи лівих сил того часу дошкульно висміювали релігію, заперечували її вселюдську цінність. Бути лівим і бути атеїстом означало, властиво, те саме.

Проте у країнах, де стверджувало себе загальне виборче право, частково з прагматичних міркувань (адже значна частина потенційного електорату лівих належала до тієї чи іншої Церкви), частково через зменшення ваги лівих радикалів серед лівоцентристів, соціал-демократи й соціалісти в основній масі почали схилитися до того, що конфесійна належність — особиста справа учасника руху. Це сприяло переходові від так званих світоглядних засад партійної будови до програмних. Іншими словами, нині серед ідейних коренів лівоцентристських поглядів своє місце посідають поруч і християнство, й ідеї Просвітництва, і вчення Маркса про історію та суспільство (саме так ці корені перераховано в чинній програмі Соціал-демократичної партії Німеччини). Це пов'язано з неоднаковими поглядами членів партій на людину, на її призначення, сенс її життя. Але все це є не еkleктикою, а відображенням складної реальності соціокультурного світу, розмаїття людських психофізіологічних типів. Принципово важливо, що лівоцентристські партії при цьому не вдалися до інших крайнощів, які відчутні в посттоталітарному суспільстві — до визнання обов'язкової належності кожного громадянина до певної конфесії, певної Церкви. Неможливість отождолення лівоцентристських ідей як з атеїзмом, так і з певною конфесійною належністю — одне з принципових досягнень європейського лівого центру.

Мораль

Моральне все, що служить втіленню певної утопічної ідеї (комунізму, незалежної держави, розбудови нації тощо) — такий погляд є звичайним для ліво- і праворадикальних політичних сил. З іншого боку, радикальним лібералізмом мораль розглядається як суто прикладне, інструментальне явище. Для традиційних правих мораль є фундаментом соціального буття, який стоїть на загальноновизнаних й освячених авторитетом Церкви цінностях. Усі ці погляди не збігаються з поглядами на мораль лівого центру. Для нього мораль утілено насамперед у поєднанні прагнень до свободи, солідарності й справедливості для всіх людей при повазі до поглядів кожного (як члена партії, так і будь-якого громадянина). Поєднання трьох засадничих вартостей соціал-демократів в єдиній системі відбувалося довго і складно, в контексті всього європейського розвитку останнього часу. Відтак не лише з погляду лівоцентристів, а й з погляду більшості пересічних європейців, моральність реалізується у діалозі, у прагненні до взаєморозуміння, у визнанні пер-

винності цінностей індивідуального буття людини над колективними, політичними, економічними цінностями. Відмова від загальнообов'язкової й водночас інструментальної моралі (як на рівні партії, так і на рівні суспільства) при необхідності дотримання певних норм суспільного співжиття, котрі, власне, й роблять людину людиною, — ось результат пошуків лівоцентристського руху в цій царині. Цей результат корелюється з загальними принципами європейської моралі, де трагічна практика ХХ століття виробила принцип, про який пише М. Попович: “Європа не може допустити, щоб безкарно здійснювалися злочини проти людства”. І більше того: “Європейська солідарність — військова, політична, економічна і духовна — є передумовою існування і розвитку європейської цивілізації”. Як бачимо, моральний принцип набуває ваги принципу політичного, хоча не завжди й не в усьому послідовно.

Соціалізм

Це магічне слово виступало паролем для робітничого руху і його союзників у всій Європі. Його вживали і марксистки, й анархосиндикалісти, й націоналісти-революціонери. Розуміння соціалізму при цьому було дуже різним. Одні розглядали його як кінцеву мету всього суспільного розвитку, яку слід досягти всіма можливими й неможливими засобами. Для інших соціалізм був певною моральною категорією, яка характеризувала справедливіший від капіталізму устрій. Треті вбачали можливість співіснування в одному суспільному устрої елементів капіталізму й соціалізму. Четверті, нарешті, розуміли соціалізм як просту негачію, відмову від капіталізму. Звідси й діаметрально протилежні практичні спроби реалізації ідеї соціалізму на практиці. Від початку ХХ століття і майже до його закінчення дискусії щодо соціалізму вирували довкола тези про “диктатуру пролетаріату” як засіб побудови соціалізму. Іншими словами — про необхідність граничної несправедливості і несвободи як необхідного етапу в побудові вільного й справедливого суспільства. Для правлячих лівих радикалів диктатура пролетаріату стала евфемізмом, який прикривав диктатуру партійної номенклатури. Для ліво-радикального руху Заходу диктатура пролетаріату тривалий час була синонімом досягнень Радянського Союзу — “досягнень”, що головним чином були створені зусиллями ідеологічних служб. Для ліво-центристських партій у період між двома світовими війнами диктатура пролетаріату виступала синонімом “демократії робітничого класу” або “трудова демократія”, тобто наголошувалося на масовій участі трудящих в управлінні державою при збереженні загальнодемократичних свобод. І лише після Другої світової війни лівоцентристські партії рішуче відмовилися від самого використання поняття “диктатура пролетаріату”, замістивши його

поняттям “соціальної демократії”.

До цього їх спонукала зокрема практика побудови тоталітарного соціалізму комуністами в СРСР та нацистами у Німеччині, внаслідок чого лівоцентристи мусили послідовно підкреслювати свою прихильність до “демократичного соціалізму”, аби відмежуватися від соціалізму тоталітарного. Такий підхід (як і визнання плюралізму форм власності) сприяв розширенню соціальної бази лівоцентристського руху, до якого приєдналися численні представники середніх верств населення. Висновок з цього може бути сформульований так: для лівоцентристських партій соціалізм, тобто суспільство соціальної справедливості, солідарності і свободи, нерозривно пов'язаний із загальними принципами демократії, виробленими багатотисячолітнім розвитком людства. Такого розуміння соціалізму дотримується й Мирослав Попович, роблячи своєю книжкою спробу реабілітувати сам термін “соціалізм” і надати йому справді “європейського розуміння”.

Проте чи варто взагалі у сучасному світі вживати цей термін? Справа тут не тільки й не стільки в його дискредитації тоталітарним соціалізмом різного гатунку. Дискусійним видається саме вживання терміну “соціалізм” (як і “капіталізм”) щодо розвинених європейських держав. Чи не настав час вироблення понять, що більш адекватно відбивають соціальну сутність суспільства у переході до постіндустріальної доби — бо ж і “соціалізм”, і “капіталізм” є характеристиками доби властиво індустріальної?

Партія

Вже говорилося, що одним із головних висновків з історії розвитку лівоцентристського руху є відмова від побудови монолітної партії, “бойового механізму” для завоювання одноосібної влади. Проте водночас безмежно широка, аморфна партія на взірці профспілкової організації чи партія клубного типу також є малоефективною як у виборчих змаганнях, так і в міжвиборчий період, коли виникає потреба в мобілізації широких мас для акцій протесту проти дій влади (коли партія в опозиції), або на підтримку влади (коли партія є правлячою), або проти екстремістів різного гатунку. Слід зауважити, що лівоцентристський рух не запропонував якоїсь єдиної моделі партійного будівництва. Але вимальовується приблизно така його схема: партійні кадри (які обираються на свої посади на засадах широкої внутрішньопартійної демократії); партійні активісти; члени партії, які не виявляють особливої активності, а головним чином підтримують партію морально й матеріально та діють в період виборів; молодіжні організації; формально безпартійні громадські організації “третього сектора”, які співчують партії та підтримують її; фонди, що акумулюють кошти на діяльність, яка відповідає партійній ідеології (не конче діяльність членів партії); масові профспілкові органі-

зації, з якими існують угоди про співпрацю. Весь цей складний механізм діє, виходячи не з волі “професійних революціонерів”, а зі спільності інтересів та переконань учасників організацій. Складність організаційної мережі практично унеможливує диктат однієї особи чи групи осіб; від керівництва партії вимагається незаперечний авторитет, зокрема моральний, який досягається шляхом проведення публічної політики. Позалаштункові розборки й тиск кланів несумісний із лівоцентризмом соціал-демократії. Тому можна сказати, що успіху досягає лише та лівоцентристська організація, яка будує свою діяльність на засадах публічної політики, широкої внутрішньопартійної демократії, на спільності політичних інтересів і на моральному авторитеті лідерів. Інакше — партія вироджується в сектантські групки, що ведуть між собою нескінченну війну, спричинену особистими амбіціями та ідеологічними догмами.

Звичайно, спровокований книжкою Мирослава Поповича огляд історичного досвіду соціал-демократичного лівоцентризму і заборон-табу, вироблених цим досвідом, є неповним. Поза рамками цієї статті лишилася, наприклад, така надзвичайно складна проблема, як розуміння лівоцентристськими партіями національного питання. Вона, безумовно, потребує окремого дослідження. Мирослав Попович затронує цю проблему у своїй розвідці; не з усіма його висновками можна погодитися, але ж і в середовищі світової соціал-демократії відсутній “єдино-правильний” погляд на національну проблематику. Лишилася “поза кадром” і проблема здійснення владних функцій представниками лівоцентристських партій. Автор книжки, про яку йде мова, трохи зачіпає її, пишучи про перебування Франсуа Міттерана чи Феліпе Гонсалеса при владі. Проте досягнути неосяжне в одній статті не можна.

І наостанок: стаття змальовує певну теоретичну модель із позицій того самого критичного раціоналізму, який популярний у середовищі європейської соціал-демократії. Йдеться про розв'язані в основному проблеми, про вироблені політико-моральні табу. Тим часом існує чимало нових проблем, із якими нині стикається європейська соціал-демократія, припускаючись при їх розв'язанні нових помилок. Для українського читача, вочевидь, особливе значення мають саме ті можливі помилки, яких не повинен припускатися потенційно вельми потужний (за даними різних соціологічних досліджень, до 15-20% електорату) український соціал-демократичний рух. Відтак теоретичне осягнення питань, пов'язаних із політичним лівим центром, набуває нового виміру. Адже соціал-демократія, лівоцентризм — це важлива складова європейської культури, і її історичний досвід — це частина європейського культурного досвіду. □

А. Кримський

Історія Туреччини. — 2-е вид., випр. — Київ-Львів: Олір, 1996 — 228 с., іл.

У книзі видатного українського сходознавця, академіка Агатангела Кримського (1871-1942) висвітлено цікаві сторінки історії Османської імперії XV-XVI ст. — доби її блискучого розквіту

Інститут сходознавства НАН України
252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4
Тел./факс: (38044) 228-7652
e-mail: ios@orient.freenet.kiev.ua
<http://www.gilan.uar.net/nasu/ios.html>

О. Б. Бубенок

ЯСЫ И БРОДНИКИ
В СТЕПЯХ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ
(VI — начало XIII вв.)

О.Б. Бубенок

Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.). — Киев: Логос, 1997. — 224 с.

Монографія присвячена іраномовному населенню, що мешкало в південноруських степах у VI — початку XIII ст.